

JADIDLARNING NAVOIY SHAXSI VA IJODIGA MUNOSABATI MASALASI

Barno Xasanova, Qo'qon DU dotsenti

Fil.f.f.d. (PhD)

barnoxonxasanova432@gmail.com

Annotatsiya

Maqolada hamma davrlarda qalam va ma'rifat ahlining, xususan, milliy Uyg'onish davri o'zbek adabiyoti vakillarining Navoiy shaxsi va asarlariga bo'lgan qiziqishlari, o'rganishga bo'lgan munosabatlari, e'tirofli murojaatlari haqida so'z boradi. Unda Fitrat, Cho'lpon, Vadud Mahmud, Ashurali Zohiriy kabi jadidlarning Navoiy haqida yozgan maqola xarakteridagi qimmatli tadqiqotlari tahlil qilingan va ularning navoiyshunoslik fani rivojida ko'rsatgan buyuk xizmatlari yuksak e'tirof va faxr tuyg'usi bilan ochiqqlangan.

Kalit so'zlar: Navoiyshunoslik fani, jadid adabiyoti, adabiy ta'sir, tafakkur va talqin, shaxs va ijod olami, ijod maktabi, madaniy muhit, til va millat masalasi, badiiy so'z qudrati.

Abstract

The article discusses the interest of writers and enlighteners of all times, in particular, the representatives of the Uzbek literature of the national Renaissance

in the personality and works of Navoi, their attitude to study, the recognized appeals. It analyzes the valuable research of Jadids such as Fitrat, Cholpon, Vadud Mahmud, Ashurali Zahiri in the form of articles about Navoi and reveals their great contribution to the development of Navoi studies with high recognition and pride.

Key words : Navoi studies, Jadid literature, literary influence, thinking and interpretation, personality and creative world, creative school, cultural environment, language and nation issues, the power of artistic expression.

Аннотация:

В статье рассматривается интерес писателей и просветителей всех времен, в частности, представителей узбекской литературы национального Возрождения к личности и творчеству Навои, их отношение к учебе, признанные призывы. В нем анализируются ценные исследования джадидов, таких как Фитрат, Чолпон, Вадуд Махмуд, Ашурали Захири, в виде статей о Навои и раскрывается их большой вклад в развитие навоиведения с высоким признанием и гордостью.

Ключевые слова: Наваиведение, джадидская литература, литературное влияние, осмысление и интерпретация, личность и творческий мир, творческая школа, культурная среда, проблемы языка и нации, сила художественного выражения.

Alisher Navoiy barcha zamon shoir va adiblari uchun mahorat maktabi bo'lib kelgan. Shoir ijodiga qiziqish tufayli adabiyotshunoslik fanning yangi bir tarmog'i – navoiyshunoslik fani paydo bo'ldi va shakllandi. Navoiyshunoslik fanining

tarixiy asoslari XV asrdayoq shakllana boshlagan bo'lsada, XX asrda ham ulug' shoir ijodidan adabiy ta'sirlanish izchil tarzda bardavom bo'lganligini kuzatish mumkin. Zero, "Alisher Navoiy o'zining boy adabiy merosi bilan mumtoz adabiyotimiz tarixini shunday yuksaklikka ko'tardiki, oradan o'tgan davr ichida ham bu ulug' mutafakkir ijod maktabidan ta'lim olish, uning chinakam ezgulik va insonparvarlik kabi milliy va umumbashariy g'oyalari bilan sug'orilgan durdona asarlaridan ta'sirlanish va mahorat bilan javob aytish qutlug' an'ana tusini olib kelgan. Natijada, adabiyotimiz tarixining hamma davrlaridan ulug' o'zbek shoirining fidoyi muxbirlari, sadoqatli va iste'dodli shogirdlarini topish mumkinki, ular o'zlarining g'oyaviy-badiiy jihatdan pishiq, nazokatli asarlari bilan badiiy so'z san'ati taraqqiyotiga munosib hissa qo'shib kelganlar".[1.137]

Asr boshlarida Alisher Navoiy shaxsi va uning ilmiy-adabiy faoliyati bo'yicha nafaqat o'zbek, balki jahon adabiyotshunosligida ham ko'plab tadqiqotlar yaratildi. Jadid adabiyotining Fitrat, Cho'lpon, Ibrat, Vadud Mahmud, Ashurali Zohiriy singari ko'rkam namayondalari asarlarida, maqolalarida birinchidan, Navoiy dahosiga murojaatning zarurati va ijodkorlarning ezgu niyati, badiiy maqsadi bo'lsa, ikkinchidan esa dahosiz so'z san'atkorining buyuk shaxsiga jadidlarning munosabati bu davr navoiyshunosligining muhim bosqichi bo'lganligini qayd qilish mumkin. Ma'lumki, Navoiyning hayoti va ijodini va u yozib qoldirgan asarlarini asrash va ilmiy asosda o'rganish, tadqiq etish, targ'ib qilishni o'zbek adabiyotshunosligida XX asrning 20-yillaridan Abdurauf Fitrat boshlab berdi. Uning "Navoiyning forsiy shoirlig'i ham uning forsiy devoni to'g'risida"[2,3], "Farhod va Shirin" dostoni to'g'risida"[2,105] nomli maqolalari bu borada olib borilgan jiddiy ilmiy izlanishlarning namunasi edi. Olim "Tilimiz"[3,124] nomli maqolasida, asosan, Alisher Navoiyning ilmiy xarakterdagi "Muhokamat ul-lug'atayn" asariga murojaat qilgan va mazkur asarda Navoiy bitgan qimmatli ma'lumotlarga

tayanib, birinchidan, o'zbek (turkiy) tilning lug'at boyligini ko'rsatib berishga harakat qilgan bo'lsa, ikkinchidan Navoiy asarlarining tili nafaqat o'zbek tili, balki boshqa turkiy tillar tarixini ilmiy o'rganishda ham asosiy manbalardan biri ekanligiga diqqat qaratgan. 1924- yilda shoir Cho'lpon

“Turkiston” gazetasining 23-sentabr sonida “500 yil (O'zbek bilim hay'ati e'tiboriga)” maqolasini e'lon qiladi.[4,kh-davron] Cho'lpon ushbu maqolasida Navoiy dahosining, tafakkur gulshanining nihoyatda kengligiga, buyukligiga ishora qiladi. U ham maslakdosh do'sti Fitrat kabi o'zbek tili va adabiyotida Navoiy mavqe'ining nihoyatda yuksakligini ta'kidlagan holda usmonli turk badiiy adabiyotining eng ulug' vakili hassos shoir Fuzuliyni tilga oladi. Qiyosiy aspektida Fuzuliyni ulug' Navoiy bilan qiyoslashga harakat qilar ekan, Navoiyning “umumturk xalqi adabiyotida ham o'ziga yarasha joy olg'onini” faxr va iftixor tuyg'usi bilan e'tirof qilganini ko'ramiz. Yana Cho'lpon maqolasida Navoiy tavalludining 500 yilligini munosib kutib olish uchun o'zining taklifini bildirib o'tgan. Uning bu takliflarini quyidagicha tasnif qilib o'rganish maqsadga muvofiqdir. Ya'ni:

- 1.Hay'at tashkil qilish va 500 yillik bayramini tantana bilan o'tkazish.
- 2.Asarlarini chop ettirish, mukammal tarjimai holini yozdirish.
3. Navoiy asarlarining lug'atini tuzish.
- 4.Talabalar uchun Navoiy nomida stipendiya ta'sis etish.
- 5.Poytaxtda Navoiyga haykal tiklash.
- 6.Shaharning shoh ko'chalaridan biriga Navoiy nomini qo'yish.

Cho'lpon maqolasida ko'tarilgan masala va takliflar o'zining juda dolzarbligi bilan e'tiborga molikki, vaqt o'tib barcha takliflarining amalga oshganligini ko'ramiz. Uning buyuk Navoiy shaxsiga va ijodiga bo'lgan baland

ixlosi hamda hurmati asr avvalidagi bu kabi hayrli ishlarning bardavomligini ko'rsatib turadi.

O'tgan asrning boshida yashab, ijod qilgan fidoyi ziyolilarimizdan yana biri, Vadud Mahmuddir. Bu o'rinda uning ham navoiyshunoslik faniga qo'shgan hissasini eslab o'tish zarur. Zero, bu ijodkor Navoiy ijodi va faoliyati bilan bog'liq “Navoiygacha turk adabiyoti”, “Alisher Navoiy”, “Navoiy uchun” singari maqolalar bilan matbuotda dadil chiqishlar qilgan. Ayniqsa, uning 1925 yilda “Maorif va o'qitg'uvchi” jurnalining 3-sonida bosilgan “Alisher Navoiy” [5,29-36] nomli maqolasi diqqatga sazovordir. Uning mazkur maqolasi bir necha qismdan iborat bo'lib, har bir qismi mavzu doirasida alohida nom ostida berilgan. Shuni hisobga olib maqolaga kengroq to'xtalishga harakat qilamiz.

Vadud Mahmud ushbu maqolaning kirish qismida o'zining islom madaniyati tarixida tabiiy va ijtimoiy fanlar tizimi va badiiy adabiyot, davlat boshqaruvi, shaharsozlik madaniyati haqida qisqa tarzda fikr yuritgan. Fikr va talqinlari isboti uchun esa tamsil sifatida u Hakim Sanoiy, Mavlono Jaloliddin Rumiy, Farididdun Attor, Abu Ali Ibn Sino, Forobiy, Xayyom, Temur, Yildirim, Bobur, Ahmad Yassaviy, Navoiy, Sulton Husayn, Fuzuliy kabi shoir, olim, hakim, qo'mondonlar, turkiy tasavvuf vakillari nomini zikr qilgan va ularning shonli ro'yxatida Navoiyning ham sharaflari nomini tilga olib o'tgan.

Maqolaning keyingi qismi aynan daho shoirning adabiy portretiga bag'ishlangan bo'lib, u “Tarjimai holi va tarbiyasi” deb nomlanadi. Vadud Mahmud unda Navoiyning otasi G'iyosiddin Bahodirni Ganjinai Bahodir nomi bilan tilga olgan va bo'lajak dahoning ta'lim olgan shaharlari sifatida esa Hirot, Mashhad, Samarqand singari olamga dong'i ketgan fozil shaharlar nomini gapirgan va xronologik tarzda ko'rsatishga harakat qilgan. Yana olim Navoiyning temuriylar saroyida hukumat va idora ishlari bilan mashg'ulligiga ham qisqa sharh bergan. Vadud Mahmud Amir Navoiy qaerda bo'lsa ham qalam ahli bilan

birga edi, degan muhim talqin va xulosasini o'ziga xos tarzda “Mashhadda turg'onda Bobur (Abulqosim Bobur nazarda tutilgan – B.X.) ning Mavlono Humoyi, shoiri mashhur Shayx Kamol Turbatii, Samarqandda Mavlono Yusuf Badihiy Andijoniy, Hirotda o'nlarcha shoir, adib, san'atkor ila birga bo'ldi” deb yakunlagan.

Vadud Mahmud maqolaning “Mutasavvufligi” nomli qismida ulug' shoirning tarbiya topgan madaniy muhitdan va Sayid Ahmad Ardasher, Abdurahmon Jomiy kabi yaqin musohiblarining ta'siridan kelib chiqib, “Naqshbandg'a intisob etdi” deb gapirgan. Quvonarli jihati shundaki, u ushbu qismda Jomiyning o'g'li Ziyovuddin Yusufga bag'ishlab bitgan “Bahoriston” [6,199-207] asarida Navoiy sharafiga bag'ishlangan fiqrani esga olgan, uning mutasavvufligiga e'tibor qaratgan. Navoiy va tasavvuf masalasini ixcham, lekin aniq fikrlar bilan ochib bergan.

“Ilmiy, adabiy shaxsiyati” degan bo'limda bo'lajak daho shoirning kamol topishida, birinchidan, sog'lom bo'lgan oilaviy va adabiy muhitning ijobiy ta'siri masalasini qisqa holda bayon qilgan bo'lsa, ikkinchidan uning 14-15 yoshda ham o'zbek tilida, ham fors tilida fasohatli she'rlar yozib, el orasida zullisonayn shoir sifatida tanilganiga diqqat qaratgan. Shundan so'ng, muallif adabiy ta'sir masalasi haqida gapirar ekan, Navoiyning muhtasham “Xamsa” asari va uni yozishda ta'sirlangan buyuk xamsanavis ustozlariga ham murojaat qilgan hamda mashhur “Tuhfat ul-afkor” qasidasiga to'xtalgan.

Keyingi bo'limni munaqqid “Navoiy bir mujiddir” deb nomlagan va shuni alohida ta'kidlash zarurki, tadqiqotining oldingi qismlarga nisbatan bu bo'lim ancha batafsil yozilganligi bilan ajralib turadi. Tahlilimiz avvalida olim bo'lim nomi va matnida qo'llagan mujid so'zining lug'aviy ma'nosiga diqqat qilsak, ya'ni, tilga oid lug'atlarda yozilishicha, mujid so'zi “tirishuvchi”, jiddiy sa'y va harakat qiluvchi” [8,406] kabi leksik ma'nolarni bildirar ekan. Demak, muallif

Navoiyning ko'rsatgan g'ayrati, ma'naviy jasorati, amaliy, rasmiy harakati, olim tili bilan aytganda mujid sababli, XV asrda o'zbek (turkiy) tilining rivoji eng yuqori pog'onaga ko'tarilganligiga e'tibor qaratadi. Navoiy shaxsining ulug'ligini faxr va minnatdorlik tuyg'usi bilan ochiqalaydi va o'quvchiga uning buyuk shaxsini mumtoz siymo sifatida tanishtirishga harakat qiladi. Hatto, olim dadillik bilan "Navoiyning asli muhim shaxsiyati na mutasavvufliigi, na shoirligi, na tarix yozg'onidir. Uning mumtozligi shunday qaynagon va yuzlarcha yildan beri singib ketgan forslikning markazida turklar muassasalarini qurishidir"[4,kh-davron] deyishgacha borgan va tarixiy haqiqatni to'g'ri talqin qilgan. Buning sababi Vadud Mahmud yashagan muhit, til va millatni saqlab qolishga bo'layotgan ma'naviy urinishlar, o'zbeklarni "sart" deb, millat tilini sarqitga chiqarayotganlarga e'tiroz bo'lsa, bu yo'lda kurashayotganlarga kuch berish edi. Vadud Mahmud maqolada Navoiyning muhtasham asarlariga ham to'xtalgan va bo'limni Navoiyning vafot etgan yili, sanasi, 62 yoshda ekanligi, qabri to'g'risidagi muhim ma'lumotlar bilan yakunlagan. Maqolaning ilova qismida esa ushbu tadqiqotini u kamtarlik bilan "bu kichkina maqola" Navoiy yubileyiga ishtirok etish uchun yozilgani, o'z davrida besh yuz yillikka katta rejalar bo'layotgani xususida xabar bergan. Ko'rinib turibdiki, Vadud Mahmud Navoiy shaxsini, dahosini maqola xarakteridagi tadqiqotida o'quvchilarning ongu shuuriga, qalbiga juda yaqin qilishga intilgan va bunga erishgan. Navoiy nomi va shaxsining buyukligini takrorlashning o'zi kifoya qilmasligini u amalda ko'rsatib bergan. Alhosil, muallif tadqiqotida ulug' shoirning tug'ilishidan to vafotiga qadar bo'lgan muhim hodisa va sanalarni muxtasar tarzda hayrat bilan sharhlagan hamda uning hayoti va faoliyatiga o'zining yuksak bahosini bergan.

Ashurali Zohiriy ham Qo'qon jadidchilik harakatining bir ko'rkamli vakili sifatida o'z davrida millatni jaholat botqog'iga tortayotgan illatu qusurlarni tugatishga va mustamlaka bo'lib qolishning fojeali, o'ta salbiy oqibatlarini badiiy

so'zi bilan fosh qilishga harakat qilgan. U Behbudiy, Fitrat, Avloniy, Ibrat, Hamza, Vadud Mahmud, Abdulla Qodiriy, Cho'lponlar bilan bir safda turib, bor kuchi bilan kurashgan. O'zining islom ma'rifatiga yo'g'rilgan ezgu niyat, ezgu so'z, ezgu amallarining tantanasi uchun, bir tomondan, o'tmishda o'tgan buyuk ajdodlari ruhidan, boy ma'naviy merosidan, ikkinchi tomondan esa mo'tabar xalqidan kuch olgan.

Ma'lumki, XX asr 10 yillarining ikkinchi yarmiga kelib ko'tarila boshlagan til va imlo masalalariga aralashmagan yoki u haqda fikr, mulohaza bildirmagan ziyoli kam topilgan. Ashurali Zohiriy ham g'ayrat bilan "Sadoyi Farg'ona" gazetasining 1914-yil 13-aprel sonida "Ona tili" nomli maxsus maqolasini e'lon qilgan va mavzu-masalaga o'z nuqtai nazari bilan yondashishga harakat qilgan. Maqolada Alisher Navoiyning "Muhokamat ul-lug'atayn" asarini o'zbek tili tarixida tutgan o'rni, ahamiyatini alohida ta'kidlab ko'rsatadi va o'zga tillardagi adabiyotlar ta'sirida yurganlarni Navoiydan o'rnak olishga chaqiradi. Shu gazetaning 1914- yil 1-sonida esa "So'zboshi" nomi ostida milliy hayot, madaniy muhit va millatning taraqqiyotida matbuot va badiiy adabiyotning roli haqida kuyunchaklik bilan fikr yuritadi. Milliy adabiyot va matbuotning ong va hislarni uyg'otishda muhim ma'naviy qudratli qurol, vosita ekanligini ko'rsatib o'tadi. U ham Behbudiy, Avloniy, Cho'lpon singari jadidlar ilgari surgan g'oyalarga hamohang tarzda "...til va adabiyoti yo'q millat millat emasdir. Har kimning dunyoda tirik turmog'i uchun havo bilan suv qanday lozim bo'lsa, har qavmning hayoti va saodati uchun ul millatning adabiyoti va matbuoti bo'lmog'i lozim" deb baralla bong uradi.

Ashurali Zohiriyning navoiyshunoslik faniga qo'shgan hissasi alohida e'tiborga loyiq. U o'z davrida Navoiyning ikkita durdona asari – "Vaqfiya" hamda "Muhokamat ul-lug'atayn"ni nashrga tayyorlagan mahoratli noshir hamdir. 1917-yilning avvallarida "Muhokamat ul-lug'atayn" Qo'qonda toshbosma

holida chop etiladi. Demak, el orasida Navoiy asarlarini asrash, o'rganish va targ'ib qilish hamda dahoning hayoti va faoliyatini o'rnak qilib ko'rsatish borasida Ashurali Zohiriyning xizmatlari katta bo'lib, mazkur masala bizga uning ilmiy-adabiy merosining asosiy masalasi bo'lganligidan ham xabar beradi.

Agar 1926-yilda Cho'lpon bilan hamkorlikda tayyorlangan “Adabiyot parchalari” nomli darslik-xrestomatiyaga Ashurali Zohiriyning “Navoiy” nomli maqolasi kiritilgan bo'lsa, 1927-yil “Maorif va o'qitg'uvchi” jurnalining

1-2-sonlarida esa “Navoiy yubileyi va tarjimai holiga bir sahifa” nomli maqolasini e'lon qiladi. Bu maqola Alisher Navoiy tavalludining besh yuz yilligi munosabati bilan yozilgan. Muallif o'z maqolasida Navoiy tavalludiga bag'ishlanib joylarda o'tkazilgan ma'rifiy anjumanlardan ko'ngli to'lmaganini ochiq aytgan, milodiy yil hisobida besh yuz yil to'ladigan vaqtga (1940-yillar) jiddiy tayyorgarlik ko'rishga go'yo ziyolilarni va ommani chaqirgandek bo'ladi. Shoirning mufassal tarjimai holini yoritish va nashr qilish, buning uchun komissiyaning asosiy tarkibini belgilash kabi muhim takliflarni o'rta tashlaydi.

Navoiy tavalludining besh yuz yillik to'yi 1941 yil urush yillariga to'g'ri keldi. Navoiyni jangchilar jangohlarda o'qigani, okoplarda “Navoiyxonlik”lar bo'lgani haqida ma'lumotlar bor. Bu masala ham alohida mavzu ekanligini ko'zda tutib to'xtalmadik.

Xulosa qilib aytganda, buyuk Alisher Navoiyning savobu saboqlarga to'la xayrli va qizg'in hayoti va nihoyatda boy adabiy, ilmiy ijodiy merosi va uning o'z davrida sharaf bilan “Shamsul millat” deb topilgan komil shaxsiyatiga qilgan murojaatni, intilishni jadid shoir va adiblar olib borgan ayrim tadqiqotlar misolida o'rgandik. Muhimi, birinchidan, Navoiy shaxsiga hurmat ularni ruhlantirgan, asarlariga ma'naviy, falsafiy sarchashma bo'lib xizmat qilganidan xabardor bo'ldik. Ikkinchidan, Alisher Navoiy ijodiga XX asr avvalida xalq ziyolilarining e'tibori, uning asarlarini

targ'ib qilish va o'rganishga bo'lgan harakatni jadid ma'rifatparvarlarining jiddiy tadqiqotlari doirasida o'rgandik. Bu mavzuni yana davom ettirish niyatimiz bor.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Vohidov R. Alisher Navoiyning ijod maktabi. – Buxoro.; “Buxoro”, 1994.
2. Abdurauf Fitrat. Tanlangan asarlar. 2-jild. – T.; Ma’naviyat, 2000.
3. Abdurauf Fitrat. Tanlangan asarlar. – T.; Ma’naviyat, 2009.
4. Vadud Mahmud. Tanlangan asarlar. – T.; Ma’naviyat, 2007.
5. Radjabova B. “Bahoriston”da Navoiy ta’rif. Boqiy vasiyatnomalar. – T.; Fan, 2022.
6. Qosimov B., Yusupov Sh., Dolimov U., Rizaev Sh., Ahmedov S. Milliy Uyg'onish davri o'zbek adabiyoti. – T.; Ma’naviyat, 2004.
7. Shamsiyev P., Ibrohimov S. Navoiy asarlari lug'ati. – T.; G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1972..
8. www.kh-davron.uz